

תורת אמך

ביאורי סוגיות והדרכה לימודית

מסכת פסחים - פרק עשירי

הלכות קידוש והבדלה

סוגיה יד: נוסח הברכות -

"כל הברכות כולן פותח בהן בברוך וחותם בהן
בברוך"

נכתב בסייעתא דשמיא

על ידי

אליהו מאיר ליפשיץ

ב"ר חיים שמאי ז"ל

ישיבת ברכת משה, מעלה אדומים

סוגיה יד: נוסח הברכות - "כל הברכות כולן פותח בהן בברוך וחותרם בהן בברוך"

* *

רקע

סוגייתנו אינה קשורה לברכת ההבדלה בפרט אלא עוסקת במבנה הברכות בכלל. הגמ' מביאה ברייתא המחלקת את כל הברכות לשלושה סוגים: ברכה הפותחת וחותרת בברוך, ברכה הפותחת ואינה חותרת, ברכה החותרת ואינה פותחת, והיא מגדירה את הכללים לקביעת מבנה הברכות. הראשונים מתמודדים עם ברכות שהמבנה שלהן אינו תואם את הכללים הללו.

מקורות

- א. גמ' קד: -קה. "עולא איקלע לפומבדיתא... הא נמי הודאה היא"
- ב. רש"י ד"ה ויש מהן שחותם ואינו פותח
תוס' ד"ה חוץ, "..." אין צריך לפתוח השניה בברוך"
- ג. תוס' ד"ה כל, חוץ, הטוב
- ד. רמב"ם הל' ברכות פי"א ה"א, והשגת הראב"ד

הסבר הסוגיה

כל הברכות כולן פותח בהן בברוך וחותרם בהן בברוך, חוץ מברכת הפירות וברכת המצות, וברכה הסמוכה לחברתה, וברכה אחרונה שבקריית שמע... וברכת הטוב והמטיב.

הברייתא קובעת כלל ומונה לו ארבעה יוצאים מהכלל. הכלל הוא שכל ברכה פותחת בברוך וחותרת בברוך, והיוצאים מהכלל הם ברכת הפירות וברכת המצות, ברכה הסמוכה לחברתה, ברכת "גאל ישראל" וברכת "הטוב והמטיב".

הקביעה שכל הברכות פותחות בברוך וחותרות בברוך ברורה. חכמים תיקנו את נוסח התפילות, ההודאות והבקשות במטבע של ברכה, ולכן הקפידו למסגר את הברכה ולהגדיר את כולה כברכה על ידי פתיחה ב"ברוך" וחתימה בו. נסביר את ארבעת היוצאים מהכלל אחד לאחד.

ברכת הפירות וברכת המצות

הגמ' מקשה על עולא שבירך ברכת הבדלה ולא חתם בברוך, מהברייתא האומרת שכל ברכה פותח בה בברוך וחותם בה בברוך חוץ מארבעה יוצאים מהכלל, והבדלה אינה אחד מהם. מתרצת הגמ' שהבדלה כלולה בברכת המצוות כיוון שכולה הודאה.

נחלקו הראשונים בהסבר הקושיה על עולא. רש"י [קד: ד"ה המבדיל בין קודש לחול] מפרש שעולא בירך "ברוך אתה ה' אמ"ה המבדיל בין קודש לחול", וקושיית הגמ' היא שבברייתא נאמר שכל ברכה חוץ מברכת הפירות וברכת המצוות חותמת בברוך. מתרצת הגמ' שברכת הפירות וברכת המצוות הן דוגמאות לברכה העוסקת בהודאה בלבד, וגם ברכת ההבדלה עוסקת בהודאה בלבד, ולכן אינה חותמת בברוך.

תוס' [קה. ד"ה קשיא] דוחים את פירוש רש"י מפני שלפירושו קושיית הגמ' על עולא אינה ברורה. ברכת ההבדלה של עולא היא ברכה קצרה, וברכה קצרה אינה אמורה לחתום בברוך. לפיכך מפרשים התוס' שעולא אמר שלוש הבדלות, ולכן הקשתה הגמ' שברכתו אינה קצרה והיא צריכה לחתום בברוך, וענתה שכל ברכת ההבדלה היא הודאה, ולפיכך אינה חותמת בברוך.

להלכה אין פוסקים כעולא אלא כשמואל [קד:]. החותם בברכת ההבדלה "המבדיל בין קודש לחול", ומשמעות הדבר לכאורה, שאנו חוזרים להנחת היסוד של הגמ' בקושייתה על עולא. לדעת רש"י רק ברכות הפירות והמצוות אינן פותחות וחותמות בברוך, וכל ברכה אחרת, אף אם היא קצרה כברכת הפירות והמצוות, פותחת וחותמת בברוך. לדעת תוס' כל ברכה שאורכה כאורך ברכת הפירות והמצוות אינה חותמת בברוך, וברכה שאורכה ארוך מברכת הפירות והמצוות חותמת בברוך.

מסקנה זו בשיטת התוס', שברכה ארוכה פותחת בברוך וחותמת בברוך וברכה קצרה פותחת בברוך ואינה חותמת בברוך, וכן שהגדרת ארוכה וקצרה תלויה במספר המילים בברכה, עולה מדברי התוס' בכמה וכמה מקומות [קד: ד"ה כל, ברכות מו. ד"ה כל, כתובות ז: ד"ה מאן, ועיין בדברי התוס' המתמודדים עם ברכות שונות שחתימתן אינה תואמת כלל זה]. אולם המסקנה בשיטת רש"י, שכל ברכה חוץ מברכת הפירות והמצוות פותחת וחותמת בברוך, אינה תואמת את שיטתו במקומות אחרים [עיין רש"י ברכות מו. ד"ה כדתניא כו' יש מהן, כתובות ז: ד"ה ברכת המצוות]. מדברי רש"י נראה שהוא מאמץ את תירוץ הגמ' כמסקנה להלכה, וברכה שכולה הודאה אינה חותמת בברוך וברכה שיש בה הפסק תחינה חותמת בברוך¹.

מדברי הראשונים אנו לומדים שפירוש הברייתא האומרת ש"כל הברכות כולן פותח בברוך וחותם בברוך", הוא שכל הברכות הארוכות פותחות בברוך וחותמות בברוך וברכה קצרה אינה חותמת בברוך. רש"י סובר שברכה קצרה היא ברכה שכולה הודאה ואין בה

¹ אולי ניתן לפרש שיש הבדל בין שיטת עולא לשיטתנו, שלעולא אין חותמים בברוך בכל ברכה שכולה הודאה, ואילו לשיטתנו אין חותמים בברוך רק בברכה שיש בה הודאה אחת בלבד [נלשון רש"י בברכות מו. ובכתובות ז:], ובברכת הבדלה יש שלוש הודאות. אולם לפי זה צריך לומר שדברי רש"י שם "ואין הפסק דבר תחנה" הם לרבותא בלבד, וצ"ע.

הפסק תחינה או הפסק אחר, ותוס' סוברים שברכה קצרה היא ברכה שמספר המילים בה מועט².

ניתן לאמץ את פירוש רש"י לסוגיה, ולפרש שתירוץ הגמ' הוא לשיטת עולא בלבד. לפי הבנה זו, להלכה אנו חוזרים להבנה הראשונה שפתיחה וחתימה בברוך אינן נקבעות לפי אורך הברכה או לפי ניסוחה אלא לפי מהותה - ברכת הפירות והמצוות אינן חותמות בברוך אף אם הן ארוכות, ושאר הברכות חותמות בברוך אף אם הן קצרות³.

ניתן לבסס הבנה זו על הגמ' בכתובות [ז:]: המביאה מחלוקת אם חותמים את ברכת האירוסין. מסבירה הגמ': "מאן דלא חתים - מידי דהוה אברכת פירות ואברכת מצות, ומאן דחתים - מידי דהוה אקידושא". מבואר בגמ' שהחתימה אינה נקבעת לפי אורך הברכה אלא לפי מהותה, ובברכת האירוסין יש מחלוקת בגלל זהותה הכפולה, גם ברכת המצוות וגם ברכה שיש בה ענייני קדושה⁴.

ברכה הסמוכה לחברתה

ברכה הסמוכה לחברתה חותמת בברוך ואינה פותחת בברוך. נחלקו הראשונים בהסבר הדבר: רש"י [קד: ד"ה ויש מהן] מפרש: "שהרי פותרתה הראשונה שנפתחה בברוך" - הפתיחה של הברכה הראשונה מהוה פתיחה בברוך גם לברכה הסמוכה לה. תוס' [שם] ריש ד"ה חוץ] מפרשים: "לפי שחתם בראשונה אין צריך לפתוח השניה בברוך" - החתימה של הברכה הראשונה מהוה פתיחה לברכה הסמוכה לה.

ניתן להבין שרש"י ותוס' נחלקו מחלוקת מהותית בהבנת דין ברכה הסמוכה לחברתה. רש"י סובר שכל ברכה ארוכה, גם ברכה הסמוכה לחברתה, צריכה לפתוח ולחתום בברוך. לכן הוא מסביר שהברוך שבפתיחת הברכה הראשונה מהוה פתיחה בברוך גם לברכה השנייה. תוס' כנראה סוברים שלהגדרת ברכה די בברוך אחד בלבד, או בפתיחה או בחתימה, והסיבה שכל הברכות כולן פותחות בברוך וחותרות בברוך היא רק כדי למסגר את הברכה ולתחום אותה; ברכה הסמוכה לחברתה מתוחמת על ידי הברכה הראשונה, ולכן אינה זקוקה לברוך.

² חשוב לציין, שגם לשיטת רש"י וגם לשיטת תוס', יש ברכות שאינן תואמות את ההגדרות הללו. לדוגמא, ברכת האילנות: "בא"ה אמ"ה שלא חסר בעולמו כלום וברא בו בריות טובות ואילנות טובים להנות בהן בני אדם", תואמת את שיטת רש"י שהרי אין בה הפסק תחינה, ואינה תואמת את שיטת תוס' שהרי היא ארוכה מברכת התורה. ברכת התורה קשה לשיטת רש"י שהרי אין בה הפסק תחינה ואף על פי כן היא חותמת בברוך.

³ ברור שהחילוק אינו בין ברכת המצוות וברכת הפירות בלבד לשאר הברכות, שהרי כל ברכות הראייה אינן חותמות בברוך.

⁴ רש"י [כתובות ז: ד"ה ברכת מצות, מידי דהוה אקידושא] לשיטתו מבאר את הגמ' בדרך אחרת. עיין בשיטה מקובצת [שם ד"ה וז"ל שיטה ישנה] בשם שיטה ישנה המבאר: "מאן דלא חתים מידי דהוה אברכת מצוה דהתם טעמא מאי משום הודאה הא נמי הודאה היא, ומאן דחתים מידי דהוה אקידושא הא נמי ענין קידוש הוא וכל ענין קידוש הדין הוא שיחתום בה". ברור מדבריו שהחתימה נקבעת על פי מהות הברכה, אך הסברו אינו מבאר את כל הברכות.

בין שתי ההבנות הללו יש כמה נפקא מינות:

א. ברכה הסמוכה לברכה קצרה. לפי הבנת רש"י שהפתיחה של הברכה הראשונה מהוה פתיחה גם לברכה השנייה, אין סברא לחלק בין ברכה הסמוכה לברכה ארוכה לבין ברכה הסמוכה לברכה קצרה. אבל לשיטת התוס' שעקרונית ברכה צריכה "ברוך" אחד בלבד והברוך השני מיועד למסגר את הברכה ולתחמה, נראה שברכה הסמוכה לברכה קצרה צריכה לפתוח בברכה, כדי לתחום אותה, מפני שאחרת לא ניתן לדעת אם יש לנו ברכה אחת או שתיים [לדוגמא: "בא"ה אמ"ה אקב"ו לעסוק בדברי תורה והערב נא ה' א-להינו... בא"ה נתן התורה", אי אפשר לדעת אם "הערב נא" הוא המשך הברכה או ברכה חדשה].

הראשונים נחלקו בנקודה זו. הרא"ה [ברכות מו: ד"ה והטוב והמטיב], הריטב"א [מו. ד"ה ויש חותם] ועוד ראשונים סוברים שברכה הסמוכה לברכה קצרה אינה פותחת בברוך, וכך מוכח גם מהירושלמי [ברכות פ"א ה"ה (יא)]. הירושלמי מצוטט בדברי רוב הראשונים. רבינו תם [בתוס' ד"ה חוץ] סובר שברכה הסמוכה לברכה קצרה פותחת בברוך⁵.

ב. ברכה הסמוכה לברכה מעניין אחר. לפי הבנת התוס' אין הבדל בין ברכה הסמוכה לברכה מאותו עניין לבין ברכה הסמוכה לברכה מעניין אחר. לפי הבנת רש"י ניתן לומר, אף שאין בכך הכרח, שהפתיחה של הברכה הראשונה יכולה לשמש פתיחה לברכה השנייה רק אם שתייהן מאותו עניין.

גם בנקודה זו מצאנו מחלוקת ראשונים. הר"ן [בחי' ד"ה וברכה] סובר שרק ברכה הסמוכה לברכה מאותו עניין אינה פותחת בברוך, ולכן ברכת קידוש וברכת הבדלה פותחות בברוך, אף שהן סמוכות לברכת "בורא פרי הגפן". הירושלמי [שם] והראשונים [תוס' ד"ה חוץ, ועוד ראשונים] הנותנים הסברים אחרים לכך שקידוש והבדלה פותחים בברוך, חולקים על הבנת הר"ן⁶.

ברכה אחרונה שבקריאת שמע

רש"י [ברכות מו: ד"ה ויש מהן חותם ולא פותח] ועוד ראשונים [רשב"ם ד"ה וברכה אחרונה, תוס' ד"ה חוץ; תוס' ברכות מו. ד"ה כל; רא"ה ברכות מו.; ריטב"א ברכות מו: ד"ה ויש שחותם ועוד] מפרשים שברכת "אמת ויציב" אינה פותחת בברוך כיוון שהיא סמוכה לברכות שלפני קריאת שמע.

הראשונים מקשים על הסבר זה שתי קושיות: א. מדוע הברייתא מונה את הברכה האחרונה שבקריאת שמע כקטגוריה עצמאית, ואינה כוללת אותה בברכה הסמוכה לחברתה? ב. אם ברכה שלאחר קריאת פרשה בתורה מוגדרת סמוכה לברכה שלפני

⁵ לדעת ר"ת "הערב נא" אינה ברכה בפני עצמה, שהרי היא סמוכה לברכה קצרה ואמורה לפתוח בברוך, אלא היא המשך של "לעסוק בדברי תורה" ויש לומר "והערב נא". כמו כן, לשיטתו אין לענות אמן אחר "לעסוק בדברי תורה".

⁶ לתלמידי רבינו יונה [שיטה מקובצת כתובות ת.]. שיטה שלישית המצרפת את שתי הדעות הללו. הם מסבירים שברכה הסמוכה לברכה ארוכה אינה פותחת בברוך, בין שהן מאותו עניין ובין שאינן מאותו עניין. ברכה הסמוכה לברכה קצרה אינה פותחת בברוך רק כששתייהן מאותו עניין.

הקריאה, מדוע הברכות שאחר קריאת התורה, ההפטרה והמגילה פותחות בברוך, הרי הן סמוכות לברכות שלפני הקריאה?

חלק מהראשונים מתרצים את השאלה השנייה בהסברים מקומיים: הברכה שלאחר קריאת התורה פותחת בברוך, כיוון שהמנהג המקורי היה שרק העולה הראשון והעולה האחרון מברכים, והיה ביניהם הפסק רב, לכן תיקנו לפתוח בברוך [תוס' ברכות מו. ד"ה כל]. הברכה שלאחר קריאת המגילה פותחת בברוך, כיוון שהברכה שלאחר המגילה אינה ברכה על הקריאה, אלא ברכת שבח על הנס, ולכן אינה סמוכה לברכה שלפני הקריאה [ריטב"א ברכות ד"ה ויש]. הברכות שלאחר ההפטרה אינן ברכות על ההפטרה, שהרי מברכים ארבע ברכות, בעוד שעל התורה מברכים ברכה אחת [שם].

הרשב"א [ברכות יא. ד"ה אחת] הולך בדרך שונה המסבירה בשיטתיות את כל הברכות שלאחר קריאת פרשה בתורה: "ונראה לי דשאני הנך לפי שהברכות והקריאה כולן ענין אחד, כלומר שברכות פסוקי דזמרה ופסוקי דזמרה הכל ענין שבח וזמרה, וכן ההלל ויהללוך הכל שבח וזמר וכענין אחד ממש הן, ולפיכך אין הקריאה מפסקת, מה שאין כן בשאר ברכות המצוות ככרית המגילה וקריאתה, שהקריאה ספור המאורע והברכה לשבח והודאה על המאורע, וכן כולן ולפיכך מפסיקים, והוא הדין והוא הטעם לקריאת שמע וברכותיה".

נראה להסביר את דברי הרשב"א שהיחס בין הקריאה לבין הברכות בקריאת התורה ובקריאת המגילה, שונה לחלוטין מהיחס בין הקריאה לבין הברכות בקריאת שמע, בפסוקי דזמרה ובהלל. בקריאת התורה ובקריאת המגילה הקריאה היא המצוה והברכות הן תוספות המלוות את הקריאה לצורך שבח והודאה על המאורע. בקריאת שמע, פסוקי דזמרה והלל המצב הפוך, הקריאה והברכות הן יחידה אחת שבכולן יחד מקיימים את חובת השבח וההלל לקב"ה. לפיכך, קריאת התורה, קריאת ההפטרה וקריאת המגילה מהוות הפסקה בין הברכות שלפניהן לברכות שלאחריהן, והברכות שלאחריהן צריכות לפתוח בברוך. בקריאת שמע, פסוקי דזמרה והלל, הקריאה משתלבת עם הברכות לאמירת שיר ושבח, ולכן הברכות שלאחר הקריאה אינן צריכות לפתוח בברוך.

הרמב"ם [הל' ברכות פ"א ה"א] משנה את סדר הברכות שבבריייתא ומקדים את "ברכה אחרונה של קריית שמע" לברכה הסמוכה לחברתה. משמעות הדבר היא שברכה זו אינה מוגדרת ברכה הסמוכה לחברתה⁷, ומשום סיבה אחרת אינה פותחת בברוך. אולי ניתן להסביר שיש הבדל מהותי בין ברכת "אמת ויציב" לשאר ברכות קריאת שמע. הברכות שלפני קריאת שמע הן ברכות המלוות את הקריאה, ואילו ברכת "אמת ויציב" מצטרפת ליחידה אחת עם קריאת שמע. הברכות של קריאת שמע מיועדות לשבח את הקב"ה

⁷ ניתן להוכיח שדעת הרמב"ם היא שברכת "אמת ויציב" אינה ברכה הסמוכה לחברתה, מפסקו [הל' ברכות פ"א ה"ז] שהמברך "גאל ישראל" בשחרית אינו אומר אמן אחר ברכתו. הרמב"ם [שם ה"ח] פוסק שאדם עונה אמן על ברכתיו רק בברכה המסיימת קבוצת ברכות וברכה זו בודדת ואינה חלק מקבוצה. לו סבר הרמב"ם שברכת "אמת ויציב" היא ברכה הסמוכה לחברתה, הוא היה מודה לרא"ש [ס"י] שהמברך "גאל ישראל" עונה אמן על ברכתו.

ולהעצים את קבלת עול מלכות שמים שבקריאת שמע. ברכת "אמת ויציב" מהוה אישור לנאמר בקריאת שמע, ולכן מצטרפת עמה ליחידה אחת. תפקידה של הפתיחה בברוך הוא למסגר את הברכה ולהבדילה מהסובב אותה. כיוון שברכת "אמת ויציב" מצטרפת עם הקריאה ליחידה אחת, אין להבדיל בינה לבין הקריאה, ולכן אינה פותחת בברוך.

ברכת הטוב והמטיב

הגמ' מסבירה שברכת הטוב והמטיב אינה דאורייתא, ולכן תיקנו חכמים שתפתח בברוך כדי להדגיש את ההבדל שבינה לבין שלוש הברכות האחרות.

הראשונים מקשים מדוע ברכת הטוב והמטיב אינה חותמת בברוך, והרי היא ברכה ארוכה? תוס' [ד"ה הטוב, ברכות מו: ד"ה והטוב] מתרצים שברכת הטוב והמטיב היא ברכה קצרה אלא שמזכיר בה שם שמים בלשונות רבים "הא-ל אבינו מלכנו אדירנו בוראנו גואלנו וכו'". תלמידי רבינו יונה [ברכות לו. ד"ה ובכאן] מתרצים שהנוסח המקורי של הברכה היה "בא"ה אמ"ה הטוב והמטיב", אחר כך התוספו בה תוספות שונות אך חכמים לא שינו את המטבע המקורי של הברכה. הריטב"א [ברכות מו: ד"ה ויש] מתרץ שברכת הטוב והמטיב היא ברכה ארוכה, אבל כיוון שהיא סמוכה לחברתה לא היו צריכים לפתוח בה בברוך, וכיוון שתיקנו חכמים לפתוח בה בברוך, ביטלו את חתימתה כדי שלא תהיה ברכה מיותרת, "דהוי כעין ברכה לבטלה"⁸.

סיכום

הברייתא מונה ארבעה סוגים של ברכות שאינן פותחות וחותמות בברוך. ברכת הנהנין וברכת המצוות פותחות בברוך ואינן חותמות, ומסבירים הראשונים שזה מפני שהן ברכות קצרות. תוס' מפרשים שהן קצרות מפני שמספר המילים בהן מועט, ורש"י מפרש שהן קצרות מפני שתוכנן הודאה ואין בהן הפסק תחינה וכד'.

ברכה הסמוכה לחברתה חותמת בברוך ואינה פותחת בברוך. תוס' מפרשים שאינה פותחת בברוך מפני החתימה של הברכה הראשונה, ורש"י מפרש שאינה פותחת מפני שהפתיחה של הברכה הראשונה מהוה פתיחה גם לה.

ברכת "אמת ויציב" חותמת בברוך ואינה פותחת בברוך, או מפני שהיא סמוכה לברכה שלפני קריאת שמע, או מפני שהיא מתחברת עם קריאת שמע ליחידה אחת.

ברכת "הטוב והמטיב" פותחת בברוך ואינה חותמת. היא פותחת מפני שהיא מדרבנן ואינה חלק מהותי מברכת המזון, ואינה חותמת היא או מפני שהיא ברכה קצרה, או מפני שלא היתה אמורה לפתוח בברוך שהרי היא סמוכה לחברתה.

⁸ עיין בתורת אמן ברכות [ח"ב עמ' 268] הסבר שיטת הרמב"ם.